

**ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ**

КАФЕДРА ГУМАНІТАРНИХ ДИСЦИПЛІН

МАРІЯ ПОЦЮРКО

ТЕМА 8. ФІЛОСОФСЬКА ТЕОРІЯ ПІЗНАННЯ.

**ЛЕКЦІЯ З НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ
“ФІЛОСОФІЯ”**

Для студентів другого та третього курсу спеціальностей:

017 Фізична культура і спорт

014.11 Середня освіта

073 Менеджмент

241 Готельно-ресторанна справа

242 Туризм

227 Фізична терапія, ерготерапія

024 Хореографія

“ЗАТВЕРДЖЕНО”

на засіданні кафедри гуманітарних дисциплін

„31” серпня 2018 р. протокол № 1

Зав.каф _____ О. А. Полянський

Львів – 2018

ТЕМА 8. ФІЛОСОФСЬКА ТЕОРІЯ ПІЗНАННЯ.

1. Проблема пізнання у філософії. Співвідношення гносеології та епістемології.
2. Види пізнання.
3. Рівні та форми пізнання, їх взаємозв'язок.
4. Істина та її критерії. Теорії істини. Істина і правда.

1. Проблема пізнання у філософії. Співвідношення гносеології та епістемології.

Одним із найважливіших розділів філософії є гносеологія (теорія пізнання). У цьому розділі вивчається природа пізнання і його можливості, відношення знання до реальності, виявляються умови достовірності та істинності пізнання.

Термін “гносеологія” походить від грецьких слів γνῶσις (гнозис) – знання, і λόγος (логос) – вчення, слово, і значить “вчення про пізнання”.

Інколи цей розділ філософії іменують “епістемологія” (давньогрец. “епістема” – знання, наука), але здебільшого епістемологію розглядають або як теорію знання, або як дослідження лише наукового знання.

Гносеологія була більше характерною для часів класичної філософії, оскільки розглядала пізнання з позиції відстороненого спостереження, а епістемологія – це більше явище некласичної філософії.

Для нашої філософської традиції епістемологічні студії були не характерними, проте сьогодні саме епістемологія виходить на перший план у дослідженні проблем знання та пізнання.

Оскільки предметом філософії є загальне в системі відносин “людина – світ”, то гносеологія, як розділ філософії, вивчає загальне, що характеризує пізнавальну діяльність людини. Особливе значення для гносеології має питання “Чи можливо пізнати світ?”

Основними категоріями і поняттями гносеології в межах філософії є наступні: знання, свідомість, істина, явище, сутність, суб'єкт, об'єкт, чуттєве, раціональне, віра, інтуїція і т. д.

Людство завжди прагнуло до набуття нових знань. Оволодіння таємницями буття є виразом вищих прагнень творчої активності розуму, що становить гордість людства. За тисячоліття свого розвитку воно пройшло тривалий і тернистий шлях пізнання від примітивного і обмеженого до дедалі глибшого і всебічного проникнення в сутність навколишнього світу. На цьому шляху було відкрито незліченну кількість фактів, властивостей і законів природи, суспільного життя і самої людини, одна іншу змінювали наукові картини світу. Розвиток наукового знання відбувався одночасно з розвитком виробництва, з розквітом мистецтв, художньої творчості. Тому, знання утворює складну систему, яка виступає у вигляді соціальної пам'яті, багатства її передаються від покоління до покоління, від народу до народу за допомогою механізму соціальної спадковості, культури.

У зв'язку з цим *теорія пізнання* є загальна теорія, що пояснює саму природу пізнавальної діяльності людини, в якій би галузі науки, мистецтва чи життєвої практики вона не здійснювалася. Теорія пізнання розвивалася разом з філософією протягом усієї її всесвітньої історії.

Перше питання, з яким стикається теорія пізнання, це питання про пізнаваність світу: чи здатна людина дізнатися, яким насправді є навколишній світ? На перший погляд це питання може здатися безглуздим, бо досвід на кожному кроці переконує нас у тому, що предмети довкола нас є такими, якими ми їх собі уявляємо. Однак той же повсякденний досвід говорить нам, що іноді ми здатні помилятися. Але якщо часом ми помиляємося у своїх уявленнях про речі та явища, то природно виникає питання: а чи можемо ми взагалі бути впевненими у своїх знаннях про світ? Практично всі філософи схилилися до того, що людина здатна отримати істинне знання про світ. Хоча ще представники античного скептицизму заперечували можливість досягнення достовірного знання і вважали, що люди змушені задовольнятися мінливими і суб'єктивними думками.

У Новий час Д. Юм та І. Кант розробили вчення, що отримало назву “агностицизм”, згідно з яким людина здатна пізнавати лише свої чуттєві сприйняття, але оскільки неможливо співвіднести світ чуттєвого сприйняття із зовнішнім світом, то ми ніколи не дізнаємося, який світ насправді, тобто світ сам по собі непізнаваний. У ХХ ст. елементи агностицизму чітко проявилися і в поглядах логічних позитивістів, і в концепції К. Поппера, який вважав, що справжнє знання недосяжне і єдине, на що ми здатні, – це виявити і відкинути брехню в своїх уявленнях про світ.

Від вирішення питання про пізнаваність світу значною мірою залежить і розуміння природи людського знання. **Знання** є результат процесу пізнання, виражений у мові в поняттях, твердженнях, теоріях. Але що вони собою представляють в їх відношенні до реальності? Філософи, що визнають пізнаваність світу, витлумачують знання як образ, модель, опис речей і явищ. Звичайно, картина світу, створювана людиною, містить спотворення, помилки, вона ніколи не буває повною і завершеною, проте це – відображення, що припускає деяку схожість із відображуваним. У ХХ ст. цю позицію захищали марксизм і науковий реалізм. Агностицизм же знайшов вираження: у теорії символів Г. Гельмгольца, згідно з якою знання є не образ, а символ реальності, що не має з нею ніякої схожості; в конвенціоналізмі А. Пуанкаре, з погляду якого всі теорії є не більше ніж зручними угодами; в інструменталізмі, що витлумачує знання як інструмент для обчислень і передбачень тощо.

Головними пізнавальними здібностями людини є відчуття і розум. Однією з найважливіших проблем теорії пізнання стало питання про їх роль в отриманні знання. Різні вирішення цієї проблеми призвели до розколу філософів 17-18 ст. на два конфліктуючі напрями – емпіризм (сенсуалізм) і раціоналізм. Емпіризм (Дж. Локк, Дж. Берклі, Д. Юм) виходить із того очевидного факту, що наше пізнання зовнішнього світу починається з чуттєвого сприйняття: вступаючи в контакт з навколишніми речами і явищами, ми з допомогою органів відчуттів отримуємо відчуття і сприйняття. Потім ми комбінуємо ці сприйняття, класифікуємо, узагальнюємо їх, знаходимо засоби їх вираження – усе це робить розум. Але він нічого не може додати до того, що вже містилося в чуттєвому сприйнятті. У розумі немає нічого, чого вже не було б у відчуттях. Щоправда, розум своєю діяльністю здатний спотворити чуттєвий образ – це джерело похибок і помилок.

У свою чергу, раціоналізм (Р. Декарт, Г.В. Ляйбніц) вказує на ту суттєву обставину, що загальні і необхідні істини, наприклад істини математики, не можуть бути отримані з чуттєвого досвіду, що досвід нас часто обманує, що людина – зовсім не чиста дошка, на якій лише фіксуються зовнішні впливи. Але раз необхідне і загальне знання існує, значить емпіризм помилковий. Проте, звідки ж, якщо не з досвіду, беруться необхідні та загальні істини? На це питання і сьогодні надзвичайно важко відповісти. Представники раціоналізму були змушені визнати такі істини вродженими (Лейбніц) і апіорними (Кант). Хоча до теперішнього часу виявилася історична обмеженість як емпіризму, так і раціоналізму. Досі філософи, які розглядають проблеми теорії пізнання, тяжіють або до емпіристської традиції, напр. позитивізм, або до раціоналістичної, напр. неокантіанство.

2. Види пізнання.

Теорія пізнання вивчає загальне в пізнавальній діяльності людини незалежно від того, яка сама ця діяльність: повсякденна або професійна, художня чи наукова. Тому некоректно ототожнювати гносеологію тільки з теорією наукового пізнання (епістемологією).

Зазвичай виділяють такі види пізнання: повсякденне, наукове, художнє, релігійне, містичне, езотеричне та ін. Кожен із них має свою специфіку, але водночас вони об'єднані загальними гносеологічними категоріями: істини, знання, віри та ін. Кожна з форм незамінна і необхідна для того, щоб людина могла повноцінно пізнавати світ, розуміти його і жити в ньому.

Буденне пізнання супроводжує людину протягом усього її життя. Однак, незважаючи на відносну простоту повсякденного пізнання, існує кілька різних його трактувань. Головне розходження в трактуваннях пов'язано з розумінням того, якою є свідомість новонародженого: або це “чиста дошка” (Tabula Rasa), або в ній вже присутні “вроджені ідеї” (трансцендентальна єдність апперцепції). Наприклад, І. Кант представляє свідомість людини, як свідомість, яка завжди сприймає світ крізь “призму” вроджених, апріорних форм розуму: простору, часу і причинно-наслідкових зв'язків. За Кантом, своє сприйняття світу ми вбудовуємо в ці категорії, неначе в прокрустове ложе.

Наукове пізнання має специфічні пізнавальні процедури та операції, способи утворення абстракцій, понять, особливий стиль наукового мислення. Усе це дозволяє пов'язувати теоретичний і емпіричний рівні пізнання.

Художнє пізнання – вперше було заявлено як форма пізнання в німецькій класичній філософії, і насамперед в філософії мистецтва Шеллінга. Мистецтву доступно те, що не доступно науці – людина, її внутрішній світ, почуття, переживання, емоції. Наука здатна описати ці явища в загальному. Але існують конкретні переживання конкретної людини. Художник (у широкому сенсі слова) відрізняється від звичайної людини тим, що він здатний у творі мистецтва висловити сутність цих переживань, ідею самого почуття. Тому твір мистецтва стає зрозумілим і близьким великому числу людей, які долучаються через нього до істини, і водночас збагачують цю істину своїм особистим досвідом інтерпретації, переживання. Таким чином, художник і суб'єкт сприйняття (читач, слухач, глядач) вступають через твір мистецтва в діалог, в процесі якого всякий раз народжується нова, збагачена особистим та історичним досвідом істина.

Релігійне пізнання. Через віру людина долучається до світу трансцендентного, високого, ідеального, абсолютного, до якого прагне світ “реальний”. Відрізняється тим, що основним способом пізнання є віра, яка, втім, не заперечує можливості розумного осмислення багатьох явищ.

3. Рівні та форми пізнання, їх взаємозв'язок.

За давньою усталеною традицією філософія виділяє два основні джерела знання та пізнавального процесу: відчуття та мислення. Але їх взаємодія у процесі пізнання виявляється досить складною. Зокрема, визнано, що людські відчуття ніколи не бувають “чистим чуттям”, бо їх неодмінно певним чином “завантажують” розум, мислення, міркування, тобто у людини не існує простого біопсихічного відчуття, воно визначено предметно, ціннісно, інтелектуально.

Співвідношення мислення і відчуття розглядають у гносеології через учення про рівні та форми пізнання.

Першим, вихідним рівнем пізнання, поза яким неможливе формування знання, є **чуттєве пізнання** (сьогодні частіше вживається термін “перцептивний досвід”): це фіксація окремих властивостей та ознак речей органами відчуття людини відповідно до їх внутрішніх можливостей.

Чуттєвий рівень пізнання ще не творить знання (тому, наприклад, побачити річ – ще не означає її пізнати або зрозуміти), але дає пізнанню такий його компонент, поза яким пізнання неможливе. Навіть у занадто раціоналізованих концепціях гносеології чуттєвий рівень розглядають принаймні як імпульс до пізнання. Чуттєве пізнання здійснюється у таких формах: – **відчуття** фіксують окремі властивості речей (холодне, світле, гладке та ін.); – **сприйняття** постають поєднанням відчуттів і створенням певного образу або певної проєкції речей; – **уявлення** є відтворенням образу без безпосереднього контакту з річчю.

Слід наголосити, що вже на рівні відчуття у діяльність чуття втручаються розумові операції, бо з'єднувати елементи відчуття у сприйнятті можна по-різному. Основне ж полягає у тому, що чуттєве пізнання не може задовольнити людину, бо воно має цілу низку очевидних недоліків: відчуття мають свої межі, тобто аж ніяк не все ми можемо бачити, відчувати й т.ін.; відчуття мінливі, нестійкі, відносні; самі відчуття не дають нам

надійного критерію для розмежування суттєвого та несуттєвого.

Названі недоліки надолужуються подальшим рівнем пізнання: **раціонально-логічним** (або абстрактним) мисленням. Форми абстрактного мислення досить чітко виражають його особливості: – **поняття** – це слова (терміни), що фіксують суттєві характеристики предметів; – **судження** – це речення, які зв'язують між собою поняття; – **умовиводи** – сукупність речень (суджень), пов'язаних між собою законами логічного виведення. Згадаємо, що є два основні типи умовиводів: індуктивний (рух думки від часткового до загального) та дедуктивний (рух думки від загального до часткового).

Зауважимо, насамперед, що при переході до абстрактного мислення (раціонального пізнання) відбувається зміна об'єкта пізнання: якщо чуттєве пізнання фіксує окремі ознаки та властивості предметів, то абстрактне мислення постає спрямованим на виявлення та дослідження зв'язків, функцій та відношень між речами (або всередині окремих речей). Завдяки тому, що абстрактне мислення відділяє певні прояви речей від самих речей і розглядає їх окремо, завдяки тому, що на перший план виходить дослідження зв'язків, функцій та відношень, абстрактне мислення фіксує суттєві (стійкі, сталі) характеристики та ознаки цілих класів предметів.

Тому абстрактне мислення виходить за межі як окремих предметів, так і певних органів чуття. Воно, рухаючись з усвідомленням власних актів, є стабільним, упорядкованим, а отже, таким, що здатне відділяти суттєве від несуттєвого. Але водночас воно також має певні недоліки. В основі їх лежить те, що надає абстрактному мисленню переваги: дистанціювання від наявної реальності. Через це, положення абстрактного мислення не можна безпосередньо застосувати до реальних речей, подій, явищ. Коли ми, наприклад, кажемо “стіл”, “дерево”, то вказуємо не на якісь конкретні столи або дерева, а на “столи” та “дерева” як такі; тобто ці поняття фіксують дещо суттєве, притаманне будь-яким столам та деревам (зокрема й таким, яких ми ще ніколи не бачили). Тут і виникає проблема застосування понять, теорій; наприклад, одна річ вивчити теорію медицини, а інша – лікувати реальних хворих.

Отже, розгляд перших двох рівнів пізнання засвідчує: кожен із них є необхідним, але недостатнім для пізнання в цілому, кожен має переваги, але й недоліки.

Постає досить очевидне завдання: поєднати їх, тобто поєднати поняття і теорії з наочно даним, із тим, що надано нам у відчуттях. Звідси – подальший рівень пізнання – **синтезувальний**, на якому умовиводи, поняття та концепції абстрактного мислення втілюються у реальність і набувають не лише інтелектуального, а й реального вигляду. Особливості третього рівня пізнання виразно проявляються у його формах: – **досвід** – особисте свідоме виявлення умов та обставин як збіг, так і незбіг розумового конструювання з реальним ходом речей і процесів; – **експеримент** – дослідження певних, спеціально виділених властивостей, параметрів та характеристик речей у спеціально організованих умовах з обґрунтованим дозуванням дій чинників, факторів і т. ін.; – **практика** – свідомо фіксований досвід застосування теорій, учень, концепцій у реальному історичному житті певних соціальних груп, суспільств, цивілізацій і т. ін.

У філософських дослідженнях не завжди виділяють названий третій рівень пізнання, хоча ніхто не заперечує і не зможе заперечити значення експерименту, досвіду та практики у здійсненні синтезу знань, у підвищенні рівня їх надійності та у виведенні пізнання і діяльності людини на нові обрії. Навіть більше, саме звернення до синтезувального рівня пізнання дозволяє зрозуміти його процесуальність: у процесі дослідів, експериментів, практики ми не лише приводимо у відповідність між собою чуттєві враження та розумові конструкції, а й отримуємо нові чуттєві враження, здобуємо нові відчуття; від них ми за вже розглянутою схемою переходимо до нових понять та узагальнень, а, отже – знову до синтезів і т. ін.

Отже, пізнання розвивається від відчуттів, через абстрактне мислення до їх синтезу, у процесі якого людина знову отримує чуттєві враження, переходить до нових міркувань і т. ін., тобто процес пізнання розвивається спіралеподібно, він еволюціонує, нарощується,

маючи певну внутрішню динаміку.

Багаторівневий характер пізнання дуже часто набуває спрощеного, однобічного тлумачення. За надмірного акцентування ролі відчуттів формується позиція сенсуалізму. Надмірне ж акцентування на ролі абстрактного мислення призводить до раціоналізму.

Нарешті, перебільшення ролі досвіду може привести до позиції емпіризму (виправдане лише те знання, яке ґрунтується на наявному в нашому досвіді), а ролі практики — до прагматизму (слід вважати виправданим лише таке знання, яке є корисне). Але кожен із зазначених аспектів пізнання виправдовує себе тільки тоді, коли він входить у цілісний пізнавальний процес, виконуючи свої особливі функції.

Отже, багаторівневність пізнання дозволяє побачити, як у його процесі задіяні сутнісні сили людини та її різні інтелектуальні здібності, побачити знання як складне утворення, що передбачає і пряме відношення до дійсності, і інтелектуальне конструювання, і підведення своїх змістових складових під смислову цілісність.

4. Істина та її критерії. Теорії істини. Істина і правда.

Більшість проблем філософської теорії пізнання так чи інакше концентрується навколо проблеми істини, конкретизує і доповнює її. Істина є найважливішим світоглядним поняттям, перебуваючи в одному ряду з поняттями Добро, Краса, справедливість, сенс життя.

Проблема істини досить складна. Згадаймо атомістичну концепцію Демокріта: “Усі тіла складаються з атомів, атоми неподільні”. Вона була безперечною протягом майже двох із половиною тисячоліть. Тепер вона постає не як істина, а як неповне знання. Але, найімовірніше, такою ж помилкою є значна частина існуючих нині наукових теорій, які можуть бути спростовані з плином часу. В силу подібних колізій в історії філософії склалися кілька розумінь, способів тлумачення істини.

1. **Онтологічна теорія.** “Істина – це те, що є”. Тут важливою є сама наявність речі. До якогось часу істина може бути прихована, невідома людині, але в певний момент часу вона відкривається (алетейя – відкритість) людині, і вона запам'ятовує її в словах, у визначеннях, у творах мистецтва. Таким чином, відкрита одній людині істина стає надбанням усіх. Однак подібна позиція не критична до випадків різного сприйняття і розуміння одних і тих же речей. Тому склалося інше розуміння істини.

2. **Гносеологічна теорія.** “Істина – це відповідність знань дійсності”. Це класична гносеологічна концепція. Однак і у цьому разі виникає багато проблем, розбіжностей, оскільки часто здійснюється спроба порівняння незрівнянного: ідеального з реальним – матеріальним. Тим більше, що багато складних явищ, таких як “любов”, “свобода” та ін., взагалі важко перевірити на відповідність дійсності. Тому, на деякий час проблему спростили і перейшли до іншого розуміння істини.

3. **Позитивістська теорія.** “Істина – це досвідна підтвердженість”. У позитивізмі розгляду піддавалося тільки те, що реально могло бути перевірено на практиці, усе інше було визнано “метафізикою”, що виходить за межі інтересів “справжньої (позитивістської) філософії”. Зрозуміло, що подібна позиція залишає поза полем уваги найважливіші для людини процеси, явища, сутності (наприклад, як перевірити стан щастя?).

4. **Прагматична теорія.** “Істина – це корисність знання, його ефективність”. За цими критеріями як істинне визнавалося те, що в даний момент часу дає ефект, свого роду “прибуток”. Однією з головних сфер застосування такого підходу стала політика.

5. **Конвенційна теорія** (основоположник – Ж. А Пуанкаре). “Істина – це угода”. За цим визначенням, у разі виникнення розбіжностей, потрібно просто домовитися між собою, що вважати істиною. Зрозуміло, що така позиція може бути застосовна лише в досить вузьких сферах діяльності, і лише на певний час.

Швидше за все поняття істини об'єднує в собі всі ці підходи: це і те що є насправді, і відповідність наших знань тому, що є насправді, але водночас це і певна угода, договір

про прийняття даної істини. Істина одночасно: суб'єктивна і об'єктивна, абстрактна і конкретна, відносна і абсолютна.

У зв'язку з поняттям істини виділяють *зablудження* – ненавмисне спотворення знання, тимчасовий стан знання в пошуку істини, а також *брехню* – навмисне спотворення вірного.

У пізнавальній діяльності людей велике значення має віра, впевненість, переконання. У процесі пізнання суб'єкт не віддаляється від світу, а стає до нього ближчим, об'єднується з ним. Тому пізнавальні відносини – це не відносини безособовості та байдужості, а відносини зацікавленості. Тому в самому пізнавальному процесі присутні моменти вольового вибору переконання і віри.

По суті справи *віра* – відправна точка всякого пізнання і його мета. Вона допомагає подолати розрив між знанням і незнанням. У процесі пізнання людина завжди стає перед вибором – між більш переконливим і менш переконливим поясненням. Тому необхідна віра в свої можливості – для мобілізації духовних сил при нестачі інформації або відсутності точних доказів. І якщо предметом переконання є логічно обґрунтоване і досвідно підтвержене знання, то предметом віри є гіпотетичні положення.

Сучасні дослідження наукового пізнання доводять, що і в науці позиція дослідника, його уподобання, світоглядні принципи і навіть темперамент можуть суттєво впливати на результати його пізнавальних дій. У зв'язку з цим поряд із поняттям істини в оцінці пізнання використовується ще й поняття правди. За загальним визначенням, *правда* – це істина, поєднана з життєвою позицією людини, пошуком, досвідом, здобутками та втратами. Якщо істина як ідеал науки передбачає відсторонене, об'єктивне окреслення того, що є, і таким, яким воно є, то правда синтетична, завжди чиясь, а не абстрактна. Правду не можна вилучити з реалій життя, з усієї гами людських почуттів, прагнень, страждань та сподівань. Тому мистецьке пізнання, як і творчість узагалі, ми оцінюємо не за допомогою поняття істини, а через правду, бо дійсність тут постає в окресленнях людського ставлення до неї.

Отже, правда характеризує знання і пізнання як людську, цілісну, особистісну позицію щодо світу і буття. Через це правдивість характеризує щирість відношення до знань, відомостей, інформації.

Література:

1. Буслинський В. А. Основи філософських знань : підручник / В. А. Буслинський, П. І. Скрипка. – Львів : Новий світ-2000, 2004. – 352 с.
2. Губерський Л. Філософія: навч. посіб. для студ і асп. вищих навч. закл. / за ред. І. Ф. Надольного. – 5 вид., стер. – К. : Вікар, 2005. – 516 с.
3. Миронов В. В. Онтология и теория познания : учебник / В. В. Миронов, А. В. Иванов, – М. : Гардарики, 2005. – 447 с.
4. Петрушенко В. Л. Епістемологія як філософська теорія знання / В. Л. Петрушенко. – Львів : Вид-во держ. унів. «Львівська політехніка», 2000. – 296 с.
5. Петрушенко В. Л. Філософія : курс лекцій / Петрушенко Віктор Леонтійович. – К. : «Каравела»; Львів : «Новий світ – 2000», 2002. – 544 с.
6. Філософія : підручник / Г. А. Заїченко, В. М. Сагатовський, І. І. Кальний та ін. / за ред. Г. А. Заїченка та ін. – К. : Вища шк., 1995. – 455 с.
7. Філософія: підручник / під. заг. ред. М. І. Горлача, В. Г. Кременя, В. К. Рибалка. – Харків : Консул, 2000. – 672 с.
8. Цофнас А. Ю. Гносеология : учебное пособие / А. Ю. Цофнас. – К. : Алерта, 2005. – 232 с.